

Milli mentalitet və stereotiplər kontekstində fərdi məlumatlara həssaslığın folklorik təzahürləri

Hikmət Quliyev

AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
quliyevh@mail.ru

Xülasə— Fərdi məlumatların təhlükəsizliyi müasir dövrün ən aktual problemlərindədir. İnternetin əsas kommunikasiya vasitəsinə çevrildiyi hazırkı şəraitdə fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təkcə texnoloji deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüquq və milli mentalitetlə bağlı olan məsələdir. Məqalədə fərdi məlumat anlayışı folklor kontekstində öyrənilmiş, milli mentalitet və stereotiplərin təsiri ilə meydana gələn və yaşadılan folklorik təzahürlər təhlil edilmişdir. Tədqiqata ənənəvi folklor nümunələri ilə bərabər, virtual sosial şəbəkələrdən qeydə alınmış faktlar da cəlb edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan sosio-mədəni mühitində milli mentalitet və stereotiplərdən qaynaqlanan fərdi məlumatlara həssaslıq sosial nəzarət və təzyiğin azaldığı virtual mühitdə daha çox ironiya predmetinə çevrilmişdir. Bu da virtual mühitdə özünməxsus folklor təzahürlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözləri— milli mentalitet, stereotiplər, fərdi məlumatlar, informasiya təhlükəsizliyi, internet folkloru, ənənəvi folklor

I. GİRİŞ

Problemin aktuallığı. Fərdi məlumatların təhlükəsizliyi məsələsi müasir dövrün, xüsusilə də qloballaşma və virtualaşma proseslərinin getdiyi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə genişləndiyi çağın ən aktual problemlərindədir. Rəqəmsal kommunikasiya texnologiyalarında sürətlə qeydə alınan fərdi məlumatlar dövlətlərarası münasibətlərdən tutmuş, cəmiyyətin ən kiçik fərdlərinə qədər sosial gərginlik və konfliktlərin predmeti ola bilmək potensialındadır. Beynəlxalq hüquq və milli mentalitet, adət-ənənə və mənəvi dəyərlər, dini qayda və qanunlarla şərtlənən fərdi məlumatlar cari və strateji maraqlar, ictimai status və nüfuz və s. baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, qlobal informasiya təhlükəsizliyi kontekstində fərdi məlumatların qorunması məsələsi bir tərəfdən texnoloji, digər tərəfdən sosial-mədəni, bütövlükdə isə, *sosiotexnoloji və kulturoloji* problemdir və özünə münasibətdə multidissiplinar yanaşma tələb edir.

Məsələnin qoyuluşu. Folklor milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi özündə milli mentalitet və stereotipləri yaşatmaqdadır. Daha dəqiq ifadə etsək, milli mentalitet və stereotiplər cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlər zəminində ortaya çıxan, təkrar-təkrar istifadə olunmaqla sabitləşən, “basmaqəlib” düşüncə və önyarğılar sistemidir ki, onun izlərini ən müxtəlif formalarda, eləcə də folklorlarda müşahidə edə

bilərik. Azərbaycan sosio-mədəni mühiti özünün etno-genetik tipologiyası və tarixi inkişaf dinamikası baxımından bir tərəfdən ümumtürk mədəni ənənələri, digər tərəfdən isə ümumşərq və müsəlman dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Bununla əlqədar olaraq, Azərbaycan milli mentaliteti və stereotipləri özündə həm ümumtürk, həm də ümummüsəlman dəyər və yanaşmalarını yaşatmaqdadır. Lakin “folklorun simvolik dilini və metaforik təbiətini formalaşdıran psixoloji və sosioloji şərtlər” (6: 73) zaman-zaman dəyişdiyi üçün folklorlarda meydana çıxan stereotiplərin də məzmunu, mahiyyəti və hədəfi dəyişir. Təsədüfi deyildir ki, ənənəvi folklorun yarandığı, söyləndiyi və variantlaşdığı mühitin psixososial şərtləri ilə virtual folklorunka biri-birindən fərqlənir. Bu fərqləri fərdi məlumatlara həssaslıqla bağlı olan stereotiplərin folklorik təzahürlərində də müşahidə etmək mümkündür.

II. ƏNƏNƏVİ FOLKLORDA FƏRDİ MƏLUMATLAR: MİLLİ MENTALİTET VƏ STEREOTİPLƏR

Metodoloji olaraq bir məsələni vurğulamaq vacibdir ki, folklorlarda fərdi məlumat anlayışı fərdin özü barədə təsəvvürləri kimi deyil, kollektivin fərd haqqında ümumiləşmiş baxışları – stereotipik münasibəti olaraq dərk olunur. Biz də tədqiqat zamanı fərdi məlumatların təhlükəsizliyi məsələsinə, fərddən fərdə baxış kontekstində deyil, folklorun təbiətinə müvafiq olaraq, kollektivin fərdə münasibəti əsasında yanaşmışıq. Çünki folklorla ifadə olunan stereotiplər, əslində, gerçəkliyin özündən daha çox, onun haqqında olan fantaziyalardan ibarətdir. Bir qrupun başqa bir qrup və müəyyən bir fərd haqqında sabitləşmiş düşüncə və fikri, hazırqəlib (basmaqəlib) baxış və adlandırılmaları şəklində özünü göstərən stereotiplər (4; 3; 8) sosial mühitdə davranış və münasibətlərin nizamlanmasında mühüm təsirə malikdir. İstər üz-üzə, istərsə də virtual kommunikativ mühitdə fərdlərarası və qruplararası münasibətlərin qurulmasında, daha sürətli inteqrasiya prosesinin getməsində, eləcə də qarşıdurma və toqquşmaların meydana çıxmasında stereotiplərin rolu vardır. Kişilərin qadınlar, qadınların kişilər, müəyyən peşə sahiblərinin digər peşə sahibləri barədə stereotipik təsəvvürləri, əslində, obyektin özünün yox, o təsəvvürü istehsal edən subyektin münasibətinin ifadəsidir.

Əgər biz ənənəvi xalq mədəniyyətində fərdi məlumat anlayışına nəzər yetirsək görərik ki, burada məlumat anlayışı daha çox “*söz*” kimi dərk olunur. Söz haqqında olan linqvopetik təsəvvürlər isə, onu hərəkətdə, dinamikada olan

varlıq kimi qavrayır. Faktlara diqqət yetirək: “Söz tez yayılar” (16: 366), “Sözün ayağı yoxdur, amma gəzir hər yanı” (12: 367), “Sözün qanadı var” (12: 367), “Sözün qədəmi yeyin olar” (12: 367), “Sözün damarı olar, çəkdikə uzanar” (12: 367), “Söz quşdu, buraxarsan, uçar gedər” (12: 366), “Sözdən söz çıxar, ocaqdan köz” (12: 367).

Sözün hərəkətdə olan varlıq kimi dərk olunması, fərdi məlumatların, şəxsə, ailəyə, tayfaya, müəyyən peşə və ya sənətə dair biliyin yayılması təhlükəsinə olan həssaslığı ifadə edir. Mədəniyyət özü-özünü təşkil edən sistem kimi bir tərəfdən fərdi məlumatın, müəyyən biliyin, sarrin yayılması təhlükəsini “hiss edərək” onu qorumağı tələq edir, digər tərəfdən isə, gizili bilik və məlumatı əldə etməyi, ona olan marağı da özündə ehtiva edir. Çünki folklorlarda eyni zamanda informasiyanın konfidensiallığını aradan qaldıran, tabu və normaları pozan yanaşma və baxışlar da vardır. Çünki mədəniyyət həm vetolaşdırın, həm də sanksiyalaşdırın sistem kimi özünü göstərir. Gizli informasiya və ya bilik qarı, dəriş, xtonik varlıqlar, liminal obrazlar tərəfindən, eləcə də müəyyən psixofizioloji hallar – dəlilik, axmaqlıq, sərxoşluq və s. vasitəsilə əldə olunur və ya yayılır. Mədəniyyət hər iki mövqe üçün çıxış yolu təqdim edir. Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin – müdrik, ağsaqqal, trikster-axmaq kimi həm norma yaradan, həm də normanı pozan obrazlar kimi özünü göstərir.

Bu baxımdan yanaşdıqda ənənəvi xalq mədəniyyətində fərdi məlumatlara həssaslıqdan doğan, həm onu qorumaq, həm də yaymaqla bağlı kollektiv rəyləri fərqləndirə bilərik:

Ənənədə fərdi məlumatların təhlükəsizliyinə həssaslıqdan doğan deyimlər: “Bir daş altda bir daş üstədə”, “Yerin də qulağı var”, “Söz ki ağızdan çıxdı sənəin deyil”, “Söz var el içində, söz var ev içində” (12: 366), “Ev bizim, sirr bizim” (12: 126).

Fərdi məlumatın təhlükəsizliyinə olan həssaslıq folklorlarda **sirr** anlayışının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu sözün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindəki mənası belədir: 1) Başqalarından gizli saxlanılan, başqalarına bildirilməyən, deyilməyən, hamının bilməli olmadığı söz, iş və s; 2) Hələ açılmamış, dərk edilməmiş, öyrənilməmiş bir müəmma kimi qalmış şey (9: 127). Folklorlardakı sirr anlayışı məhz birinci mənada istifadə olunur. Təbii ki, sirr kimi qriflənən informasiya özündə cari və ya strateji mənə ifadə edən biliyi ehtiva edir. Bu da, sosial münasibətlərdə, davranış və inanclarda müəyyən sərhəddə və distansiyanın yaradılmasına xidmət edir. Sirr anlayışı ilə bağlı dilimizdəki faktlara nəzər yetirsək, burada cari və strateji maraqlara xidmət edən, inanc və sakral dəyərlərlə qorunan, bütövlükdə isə, mentalitetlə bağlı olan məqamlara rast gələ bilərik. V.Haqverdiyev sirlə bağlı faktları və onların kəsb etdiyi mənaları aşağıdakı kimi qeyd edir: “Sirrivi vermə yarıva, yarıvun da yarı var”, “Hər gördüyünü dost sanıb sirrini açma”, “Düşməyə sirr, dostu yalan söyləmə”, “Ev bizim, sirr bizim”, “Nə dil bilsin, nə dodaq” kəlamları sirr saxlamaq üçün onu heç kimə etibar etməməyi məsləhət görür, çünki “Sirr, ikinin arasında qalar, üçə keçdi, qapını açar”. Digər ifadələr isə: “Özganin sözünü özganin evində danışma”, “Sirr açandan el qaçar”, “Özganin sözünü özgəyə deməyə nə var?” göstərir ki, bildiyin sirrini

açmaq ən asan iş olsa da o, adamı gözdən salır, belə adamlara hər yerdə hörmət edilmir” (2: 10). Göründüyü kimi, ənənəvi xalq mədəniyyətində sirr saxlamaq, onu qorumaq ciddi şəkildə təbliğ olunmaqla bərabər, sirr açmaq da neqativ davranış kimi qiymətləndirilir. Yeri gəlmişkən onu deyək ki, qrup idokulturasının formalaşmasında, qrupa məxsus informasiya və davranışlarının möhkəmlənməsində sirr saxlama mühüm rola malikdir.

Ənənədə fərdi məlumatları qorumaqla bağlı stereotip adlandırmalar və təbliğatlar: “Sinəsi qəbiristanlıq”, “ağzibütöv”, “ağzibərk”, “kişi gördüyün deməz”, “kişinin hülqumu olar”, “kişinin yanında baş kəsərlər” və s.

Ənənədə fərdi məlumatı yaymaqla bağlı stereotip adlandırmalar: “ağziboş”, “arvadağız”, “hülqumsuz”, “küpəgiran qarı”, “söz gəzdiren”, “simsiz teleqraf”, “qeybət edən arvad”, casus və s.

Bundan əlavə ənənədə fərdi məlumatı yaymağın forması ilə bağlı kommunikativ aktlar mövcuddur: “pıça-pıç”, “dedi-qodu”, “qeybət” və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan sosio-mədəni mühitində fərdi məlumatlar folklorlarda, ənənəvi xalq mədəniyyəti və etnoqrafik yaddaşda stereotiplərlə hərəkətə gətirilən və yaşadılan, qruplararası münasibətlərin qurulması və tənzimlənməsində mühüm rol oynayan faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Hazır nümunə, sabitləşmiş baxış, öncədən müəyyənlanmış rəy kimi özünü göstərən stereotiplər adət-ənənə, dini ehkam və qadağalarla çulğalaşaraq ictimai münasibətlərdə dərin sosial gərginliklərin və konfliktlərin yaranmasına da təkan verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Bəkil oğlu İmran” boyunda ov vaxtı atdan yıxılan Bəkilin ayağı sındığı üçün beş gün divana çıxmır. Lakin bir gün xatunu ondan bunun səbəbini soruşduqda Bəkil sirrini deyir. Arvadı “əlin əlinə çaldı, qaravaş söylədi. Qaravaş çıxub qapuçıya söylədi. Otuz iki dişdən çıxan bütün orduya yayıldı, “Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınımış” deyü” (5: 138). Kişilik idokulturası əsasında yaradılan və qadının daha çox neqativ plana yerləşdirildiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Bəkilin sağlamlığı ilə bağlı strateji informasiya məhz onun xatunu tərəfindən yayılır. Eposda “Otuz iki dişdən çıxan” fərdi məlumat qadının neqativ planda təqdim edilməsi fonunda mənfi davranış kimi əsaslandırılır.

Milli mentalitet və stereotiplərin təzyiqli kontekstində **klassik ədəbiyyata** müraciət etsək, görürük ki, Qeysi Məcnun edən öz dövrünün adət-ənənələrinə, mental və dini qaydalarına riayət etməmək olmuşdur. Məcnunluq, əslində Şərq-müsəlman mühitində sirt dini qayda-qanunların təzyiqli altında yığılan potensial enerjinin mədəni yaradıcılıq platformasında özünə tapdığı çıxış yolunun təzahürüdür. Kənardan cünunluq kimi görünən davranışın batinində sosial norma və prinsiplərə, stereotiplərə və mentalitetdən enerji alan ehkamlara kəskin protest mövcuddur. Q.Quliyev yazır ki, “...Füzulinin Qeysinin son nəticə etibarını ilə dəli-divanəyə çevrilməsinin, biyabanlara düşməsinin dəruni səbəbi antihumanist adət-ənənələrdə, qayda-qanunlardadır” (7:146).

Həmçinin Azərbaycan kino sənətinin ən dəyərli incilərindən olan **“Arşın mal alan”** filmində qaldırılan problem məhz gənc tacir Əsgər bəyin evlənmək fikrinə düşməsi zəminində qızı toydan öncə görmək, sevmək istəyidir ki, dövrün qaydaları, yəni milli mentalitet və stereotiplər buna imkan vermir. Dostu Süleyman bəy ona “arşın malçı” cildinə girməyi tövsiyə edir. Yadımıza folklorlarda “təğyiri-libas olma” ilə bağlı faktları salaq. Tacir Əsgər də “təğyiri-libas” olmaqla, yəni “arşın malçı” cildinə girməklə fərdi məlumatlara giriş üçün “viza” alır. Nağıllarda məhz qarı obrazları özünün yaşlılığı və ağbırçəkliyindən istifadə edərək qalada olan şahzadəni görməyə və aldatmağa nail olur. Mədəniyyətdə ağsaqqallıq və ağbırçəkliyin kəsb etdiyi mənə ona fərdi məlumatlara çıxış imkanı yarada bilmişdir.

Beləliklə, ənənəvi folklor mühiti və münasibətləri kontekstində fərdi məlumatlara olan həssaslığın əsasında milli mentalitet və stereotiplərdən qaynaqlanan sosial nəzarət və təzyiqli dayanır. İstər folklor nümunələrində, istər etnoqrafik yaddaş faktlarında, istərsə də yazılı ədəbi əsərlərdə ictimai nəzarət və təzyiqlin hərəkətverici mənbəyi olan stereotiplər eyni zamanda fərdi məlumatların – şəxsə, ailəyə, qrupa və s.-yə aid informasiyaların da qorunması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm rola malikdir.

III. İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ FƏRDİ MƏLUMATLARA MÜNASİBƏT: FOLKLORİK REAKSIYA

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan sosio-mədəni mühiti özünün genezisi etibarlı ilə bir tərəfdən türk etnik-mədəni dəyərlərinə, digər tərəfdən isə islam dini prinsiplərinə əsaslanır. Şübhəsiz ki, burada ənənə və yaddaş hesabına möhkəmlənən, sosial stereotip və psixoloji gerçəkliklə korelyasiya olunan davranışlar mövcuddur. Sosial stereotiplərin və milli mentalitetin təzyiqli altında daim aktual qalan müəyyən davranışlar vardır ki, bunların kökü psixoloji kompleks və narahatlıqlardan qaynaqlanır. Məsələn, oğulun atanın yanında övladını qucağına alması və ya atanın qarşısında uzanaraq yatması Azərbaycan mühitində tərbiyəsizlik, böyüyə hörmətsizlik kimi dəyərləndirilir. Həmçinin süfrə ətrafında yaşlıların, valideynlərin olduğu şəraitdə gənclərin uca səslə danışması cəmiyyətimizdə qeyri-etik davranışlar kimi qiymətləndirilir. Yaxud Azərbaycan mühitində ev tikən şəxs evin pəncərələrini elə yerləşdirməlidir ki, qonşunun həyatını görməsin. Həmçinin ev tikilərkən ən mühüm şərtlərdən biri onun üzünün Qibləyə tərəf olmasıdır¹. Bu, bir yandan dini

¹ “Azərbaycanda şəhər tipli yaşayış məskənlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onlarda evlərin fasadının həyata tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikasiyası ilə bağlı olan belə planlaşdırma keçmişdə bütün müsəlman Şərqiində mövcud idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və eyvanlar, milli ornamentlərlə bəzədilmiş və taqılbaqlar qoyulmuş geniş darvaza və alaqaqılar və s.) meydana gəlmişdir” (11: 26). Həmçinin elə həmin oçerkdə qeyd olunur ki, “Evlərin küçəyə baxan arxa divarlarında pəncərə açırımlarının qoyulmaması son dövrlərə qədər Şərqi ölkələrində mövcud olmuş *ev məişətinin və ailənin həyat tərzinin yad nəzərlərdən mühafizə edilməsi (kursiv bizimdir – H.Q.)*, habelə küçənin tozlu havasının evin otaqlarına dolmasının qarşısının alınması mülahizəsi ilə izah olunur” (11: 33).

məzmun kəsb edərsə, digər tərəfdən də ekoloji əhəmiyyətə malikdir. Yaxud kənd yerlərində evlərin hasarlanması², bəzən həmin hasarların hündürlüyünün həddindən artıq çox yüksək olması da fərdi məlumatlar silsiləsinə daxil olan ailə həyatının (daha çox həyat yoldaşı və qızların) gizlədilməsi, qorunması anlamını ifadə edir. Göründüyü kimi, Azərbaycan etnoqrafik gerçəkliyində insanın yaşayışı üçün zəruri olan evin tikilmə qaydası, digər faktorlarla yanaşı folklorik davranışlarla – milli mentalitet və stereotiplərlə tənzimlənir. Etnoqrafik təsvirlərdən məlum olur ki, “Naxçıvan bölgəsində qapı (darvaza) üzərinə bərkidilmiş taqılbaqla evin kişisi, zəndulbaqla evin xanımı çağırılırdı” (15: 38). Naxçıvanın “El həyatı” qəzetinin 26 may 2019-cu il sayında bu məlumat aşağıdakı kimi əks olunmuşdur: “Qədimdən Ordubadda həyat qapılarının üzərinə iki balaca dəzgah vurulardı. Onlardan ev sahibini qarıya çağırmaq üçün istifadə edilərdi. Dəmirdən düzəldilən bu dəzgahlardan biri uzun olduğuna görə taqılbaqla, o biri isə aypara və ya ürək şəklində olduğundan “Zəncirbab” adlanardı. “Taqılbaqla” döyündə qarıya kişi çıxar, “Zəncirbab” səsinə isə qadınlar səs verərdi” (10). Göründüyü kimi, fərdi məlumatlara olan həssaslığın səviyyəsi müəyyən dövrlərdə səs informasiyasının kəsb etdiyi mənanın fərqləndirilməsi ilə də işarələnmişdir. Müsəlman dini adətlərinin izi kimi özünü göstərən bu faktın mahiyyətində qadın və kişi qrupunun fərqləndirilməsi özünü göstərir. Naməhrəmlik təhlükəsi kontekstində icra olunan bu davranış milli mentalitetdə fərdi, şəxsi həyatın çox ciddi şəkildə qorunduğunu sübut edir. Bu tipli məsələlər gündəlik məişət həyatı ilə bağlı olan etnoqrafik faktlarda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Milli mentalitet və stereotiplərlə tənzimlənən ənənəvi sosial mühitlər – kənd, qəsəbə, müəyyən dövrlərdə isə şəhər (məhəllələr qismində) həyatı üçün daha çox aktual olan yuxarıdakı adət və ənənələr kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi, şəhrələşmə və sənayeləşmə prosesləri kontekstində öz təsir gücünü itirməkdədir. Çünki kommunikasiya imkanlarının məhdudluğu, təhsil, dünyagörüş və savadlılığın aşağı səviyyədə olduğu şəraitdə və toplumlarda sosial münasibətlərin əsas tənzimləyicisi adət və ənənələr, mentalitet və stereotiplər idi. Ağsaqqal və ağbırçəklerin, atalar sözü və məsələnin, inanc və yasaqların hakim ideoloji konsept kimi çıxış etdiyi qapalı mühitlərdə, təbii ki, stereotiplərin basqısı daha kəskin olmuşdur. Kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi, urbanizasiya və sənayeləşmə proseslərinin sürətlənməsi, elmi-texnoloji sferadakı yeniliklər solumları qapalılıqdan azad edir.

Şübhəsiz ki, sənayeləşmə və şəhrələşmə proseslərinin təsiri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının meydana çıxması və s. kimi faktorlar solumun həyat tərzinə, dünya görüşünə, qarşılıqlı münasibətlərinə, adət-ənənələrinə öz təsirini göstərir. Lakin unutmamaq olmur ki, yaşayış məskəninə, sosial-mədəni proseslərin xarakterindən, ictimai quruluşun spesifikasiyasından, əmək və istehsalat proseslərinin

² “Kəndli həyatlarını xarici mühitdən təcrid etmək, Şərqi adətincə onun qapalılığını təmin etmək və ümumi kompozisiyanı tamamlamaq üçün Azərbaycanın bütün bölgələrində həyatların ətrafına hasar (barı, çəpər) çəkiliirdi” (11: 34)

səciyyəsi, harada və necə yaşamasından asılı olmayaraq, kommunikativ mühitdə olan fərdlər və ya qruplar özləri və başqaları, eləcə də başqalarının onlar haqqında düşündükləri barədə fantaziyalara, əvvəlcədən hazır düşüncələrə, önyargı və mühakimələrə, daha dəqiq desək, stereotiplərə sahibdirlər. Nəzərə alsaq ki, stereotiplər təkcə şüurlu şəkildə deyil, eyni zamanda kollektiv şüursuzluq faktı kimi də özünü göstərir, o halda virtual kommunikativ mühitə qədəm qoyan, orada özünə məskən salan, virtual dünyasını və ənənələrini formalaşdıran yeni insan nəslinin də özünəməxsus stereotipləri və dəyərləri mövcuddur deyə bilərik. Xüsusən də fərdi məlumatlara, şəxsi həyat və mənəvi məsələlərlə bağlı olan informasiyalara münasibətdə milli mentalitet və stereotiplərdən qaynaqlanan reaksiyaların spesifikasiyası çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli mentalitet və stereotiplərin təzyiqli kontekstində fərdi məlumatların qorunması məsələsi İKT-nin meydana gəlməsi şəraitində tamamilə fərqli mədəni təzahürlər doğurmuşdur. Belə ki, bir tərəfdən milli mentalitet və stereotiplərin basqısı, digər tərəfdən isə İnternetin təqdim etdiyi geniş imkanlar fərdi məlumatların təhlükəsizliyi üçün ziddiyyətli bir situasiyanın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Fərdi məlumatların təhlükəsizliyi ilə bağlı müəyyən normativ-hüquqi sənədlər mövcud olsa da, bu sahədə məsələ həm də milli mentalitetlə sıx bağlıdır. Akademik R.Əliquliyev fərdi məlumatların milli mentalitetlə bağlılığı barədə yazır ki, “Fərdi məlumatlardan istifadə ilə bağlı hüquqi məhdudiyyətlərə baxmayaraq, onlardan qeyri-qanuni biznes və kriminal məqsədlərlə istifadəyə olan tələbat bu sahənin “qara bazarı”nın formalaşmasına rəvac verir. Beləliklə, fərdi məlumatlar həm də kriminalistikanın predmetinə çevrilir.

Fərdi məlumatların virtual mühitdə dövr etməsi bu kateqoriyadan olan məlumatların yalnız milli qanunvericilik çərçivəsində qorunmasının artıq qeyri-mümkün olmasına gətirib çıxardır. Bu da fərdi məlumatlarla bağlı ictimai münasibətlərin qlobal miqyasda, beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllini tələb edir. Lakin beynəlxalq miqyasda tərəflər arasında konsensusun əldə edilməsi o qədər də asan məsələ deyil. Çünki “şəxsi həyat” normaları, adət-ənənələri, “fərdi məlumat” anlayışları müxtəlif milli mentalitetlərdə fərqli şəkildə anlaşılır. Müvafiq beynəlxalq hüquqi prinsip və standartlar isə milli adət-ənənələri, mental dəyərləri nəzərə almır.

Bu sahədəki problemlər həm də sosial-iqtisadi, psixoloji, kulturoloji və s. aspektli olduğu üçün məsələnin həlli multidissiplinar yanaşma tələb edir (1: 118). Göründüyü kimi, alim haqlı olaraq, fərdi məlumatların təhlükəsizliyi məsələsində beynəlxalq hüquq və normalarla tənzimlənməyən milli mentalitet məsələsini irəli sürür. Qeyd edir ki, hər bir milli mühitdə fərdi məlumatlara həssaslıq spesifik xarakter daşıyır. Azərbaycan sosio-mədəni mühiti mahiyyəti etibarını ilə konservativ xarakterə malik olduğu üçün burada fərdi məlumatlara həssaslıq səviyyəsi (milli mentalitet və stereotiplərin təzyiqli hesabına) daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Belə ki, *şəxsi, fərdi həyatdan tutmuş, ailə, övlad, qohum-əqraba, var-dövlət, mal-mülk, eləcə də istirahət və əyləncəyə* qədər olan hər bir məlumat milli mühitdə strateji mənə kəsb edir. Müəyyən bir ehtiyatsızlıq və diqqətsizlik

həmin məlumatların ictimailəşməsinə, son nəticədə sosial, siyasi, iqtisadi, hətta psixoloji problemlərin də ortaya çıxmasına gətirə bilər. Belə bir şəraitdə *Azərbaycan sosio-mədəni mühitində İnternet təkcə əlçatan, asan kommunikasiya vasitəsi deyil, daha çox sosial təzyiqli və ictimai qınağın “buxovundan” xilas olmaq üçün çıxış yoludur.* Xüsusən də anonimlik, gizlilik, “fake profile” və “nickname”-lər hesabına şəxsiyyətin gizlədilməsi, başqa ad və ya ləqəblərdən istifadə etmənin mümkünlüyü, sosial şəbəkə hesablarının parol və kodlarla qorunması, yüksək təhlükəsizlik imkanlarının mövcudluğu İnterneti milli mentalitet və stereotiplərin təzyiqləndirən xilas olmaq üçün “oasis”-ə çevirmişdir. Əslində, *şəxsiyyətini (özünü) gizlətmə və bundan doğan mədəni təzahürlərin arxasında sosial stereotiplər və milli mentalitetdən qaynaqlanan, eləcə də psixoloji kompleks və narahatlıqlarla korelyasiya olunan gizli ehtiyaclar dayanır.*

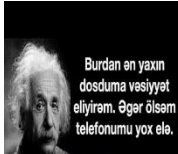
Lakin İKT-nin inkişafı, sosial şəbəkə və platformaların meydana gəlməsi geniş imkanlarla bərabər (kommunikasiya əlçatandır, ünsiyyət və münasibət üçün ən müxtəlif platformalar mövcuddur, özünüifadə etmək, duyğu və hislərini, qayğı və narahatlıqlarını paylaşmaq üçün geniş imkanlar vardır), **təhlükə və təhdidlərin** (lakin bütün məlumatlar, hərəkət və davranışlar, status və kommentlər, yazışma və danışmalar fasiləsiz olaraq qeydə alınır, məhrəm, pünhan məsələlərin üzə çıxarılması, ictimailəşdirilməsi üçün də potensial təhlükələr meydana gəlir, xüsusən də *şantaj, şəh, böhtan, yalan, hədə-qorxu* və s. tipli narahatlıqlar yarada biləcək situasiyalar mövcuddur) **də meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.**

Təbii ki, hazırkı dövrdə hər bir mobil telefon, planşet, kompüterlər şəxsi əşya kimi müəyyən bir fərdə aiddir. Hər bir şəxsi özünəməxsus olan gerçəkliyi, dünyanı həmin rəqəmsal vasitələrdə yaradır, inşa edir. Fərdi rəqəmsal vasitələrin foto və video qalereyadan tutmuş, Watsap, Instagram, Facebook və s. hesablarında olan şəxsi məlumatlara, yazışma və danışmalara qədər hər bir detal müasir dövrdə istənilən şəxsin Profilini, CV-sini, ənənəvi şəkildə desək, şəxsi işini bərpa etməyə imkan verir. Odur ki, rəqəmsal ünsiyyət vasitəsi, sosial şəbəkə platformaları hər bir şəxsi məqsəd parol və ya kodlarla qorunur.

Sosial media platformalarında, sosial şəbəkə və forumlarda fərdi məlumatların qorunması zərurəti kontekstində meydana gələn çoxlu sayda folklorik faktlar və rəylər mövcuddur. Belə ki, telefon, planşet, kompüter və s. kimi texnoloji avadanlıqlarda gündəlik yaşamdan formalaşan “data”-lar mövcuddur ki, onların bir qismi həssaslıq tələb edən “məhrəm”, “fərdi”, “personal”, “gizli” informasiyalardır. WhatsApp, Instagram, Messenger, Facebook, Twitter və s. sosial media platformalarında gündəlik kommunikasiya və təmasdan yeni tanışlıqlar, münasibət və sosiallaşmalar meydana çıxır. Elə sosial şəbəkələrin yaradılmasındakı ilkin məqsəd və təkan da gənclərin ünsiyyət qurması, yeni tanışlıqlar əldə etməsi, yeniyyətlərin özünüifadə və özünütəsdiqetmə imkanlarının yaradılması idi. Çünki şəhərləşmə və müasir infraqurudən irəli gələn maskunlaşma forması – yüksək mərtəbəli binalar, hər cür kollektivləşmə və sosiallaşmanın

qarşısını alan həyat tərzı və s. fərdiliyə, tənhalığa səbəb olur ki, şəhər həyatının, böyük meqapolislərin ən mühüm problemlərindən biri də sosiallaşma və kollektivləşmə, iç-içə yaşam şərtlərindən məhrum olmasıdır. Belə bir şəraitdə virtual kommunikatıv mühitlər, sosial şəbəkə və platformalar yeniyetmə və gənclərin əsas görüş yerinə çevrilir. Artıq ünsiyyət və təmas, tanışlıq və münasibət heç bir maneə və sərhəddə olmadan, hətta psixoloji bariərlərin aradan qalxması şəraitində baş verir ki, bu da İnternet istifadəçiləri üçün əlahiddə imkanların yaranmasına, heç bir məkanda olmadıqları qədər sərbəstlik əldə etməsinə gətirib çıxarır. Anonimlik, ictimai nəzarətsizlik və normativ-hüquqi boşluğun sosial şəbəkə iştirakçıları və ya istifadəçiləri üçün yaratdığı əlverişli mühit ifrat sərbəstliyə yola açır ki, bu da bəzən təhlükə cə təhdid yaradacaq “izlərin” ortaya çıxmasına səbəb olur. Müxtəlif şərt və səbəblərdən asılı olaraq, həmin informasiyaların qorunması zərurəti ortaya çıxır. Virtual sosial şəbəkələrdə məhz həmin həssaslıq tələb edən informasiyaların üzə çıxarılması, aşkarlanması, başqaları tərəfindən ələ keçirilməsi ehtimalı və qorxusundan doğan xeyli folklor faktları mövcuddur.

Nümunələrə diqqət yetirək:

Azərbaycandilli virtual mühitdə geniş populyarlıq qazanmış Albert Eynşteyn obrazı (rəsmi) fonunda təqdim olunan bu folklorik fakt – “*Burdan ən yaxın dosduma vəsiyyət eliyirəm. Əgər ölsəm telefonumu yox elə*”, əslində sosial şəbəkələrdə geniş yayılmış və variantlaşmış kollektiv rəyin təqdimat formalarından biridir. Virtual sosial şəbəkə istifadəçilərinin hər birinin yaşadığı emosiyaların folklorik modeldə ifası kimi ortaya çıxan bu fakt fərdi məlumatlara həssaslıqdan doğan, daha doğrusu, milli mentalitet və stereotiplərin təzyiqi altında meydana çıxan narahatlığın ifasıdır. Təbii ki, komik və ironik üslubun da semantik baxımdan mühüm rolu vardır.

Yaxud başqa bir nümunədə təsvir olunur ki, “Kişi xəstədən və deyir: arvad təcili yardım çağır, ölürəm. Arvad deyir ki, telefonun kodunu de zəng edim. Kişi baxır ki, vəziyyət pisdır dərhal deyir: ehtiyac yoxdur, ölüm haqdır”. Deməli, fərdi məlumatlara olan həssaslıq yaradıcılıqda ölümlə müqayisə edilmək potensialındadır.

Digər bir nümunədə isə ər və arvad münasibətləri fərdi məlumatların təhlükəsizliyi kontekstində diqqət mərkəzinə gətirilir:

Instagram sosial şəbəkəsində “xanımların.mekani” hesabından yayılan bu faktda – “telefonu evdə parolsuz unudub işə gedən bir kişiyə yoldaşı axşam üçün tort hazırlayıb – Allah

rəhmət eləsin!” yenə də rəqəmsal ünsiyyət vasitəsində toplanan informasiyaların – fərdi məlumatların yaratdığı konflikt, dramatik situasiya təsvir olunur.

Whatsapp-da geniş populyarlıq qazanmış aşağıdakı nümunə isə fərdi məlumatlara həssaslığın ən yüksək mübaliğə şəklində ifasıdır ki, düşüncənin metaforikliyi baxımından xüsusilə diqqətə cəlb edir.

Fərdi məlumatlara həssaslıqdan doğan münasibətin ən dramatik şəkildə ifası kimi özünü göstərən bu nümunədə telefonu yaddan çıxan kişinin tabutdan belə durub geri qayıtmağa cəhd etdiyi təsvir olunur.

Beləliklə, komik effekt yaradan, gülüş doğuran bu kimi folklorik faktlar, əslində, fərdi məlumat və şəxsi həyatla bağlı **həssaslığın dərəcəsini** göstərir. Çünki milli mentalitet və sosial stereotiplərindən qaynaqlanan ictimai qınaq və sosial nəzarət fərdi daim basqı və təzyiq altında saxlamaqla psixoloji gərginlik yaradır. Belə bir stressiv vəziyyət, psixoloji gərginlik, yaradıcılıqda əks effektlə – gülüş, zarafat vasitəsilə təcəssüm olunma imkanı qazanır. Çünki gülüş, əslində ən kəskin ziddiyyət və gərginliyin, narahatlıq və həssaslığın psixoloji boşalma ilə təcəssüm olunan təzahürdür.

Eyni zamanda təhlil etdiyimiz faktlar onu deməyə əsas verir ki, ənənəvi mədəni mühitdə norma yaradıcı institusional subyektlər (ata, baba, ağsaqqal, ağbırçək və nənələr), adət və ənənələrlə dəstəklənən, daha doğrusu, təbliğ olunan stereotiplər virtual kommunikatıv mühitdə daha çox ironik və komik planda diqqət mərkəzinə gətirilir. Yuxarıda təhlil etdiyimiz hər bir folklorik fakt, əslində, milli mentalitet və stereotiplərin təzyiqi altında müəyyən çərçivə və qaydalara, norma və prinsiplərə tabe etdirilən insanın kollektiv emosional reaksiya kontekstində protestidir.

Beləliklə, İnternet mühitinin əsas istifadəçiləri və üzvləri yeniyetmə və gənclərdən təşkil olunduğu üçün, ideoloji olaraq ənənəvi folklorlarda fərdi məlumatlara həssaslıqdan dolayı meydana gələn faktlara münasibət fərqlidir. Bu mühitin iştirakçıları və yaradıcıları alternativ baxışın daşıyıcısı olduğu üçün milli mentalitet və stereotiplərin təsiri ilə fərdi məlumatlara olan həssaslıq daha çox ironik və komik planda özünü büruzə etdirir. Ənənəvi folklor mühitində yaşlıların (yaşlılığın) ideoloji və institusional təbliğat alətləri kimi çıxış edən folklor nümunələrində milli mentalitet və stereotiplər təbliğ olunduğu halda, İnternet mühitində gənclərin baxış bucağından – kollektiv emosional reaksiyasından doğan virtual folklor faktlarında stereotiplər inkar olunur. Bu proses şəxsi həyat və fərdi məlumatların təhlükəsizliyinə həssaslığa təhrik edən milli mentalitet və stereotiplərə münasibətdə özünü göstərir.

İSTİNADLAR

- [1] Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. Milli mentalitet kontekstində fərdi məlumatların həssaslığı və onların təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2019, №2, 117–128.
- [2] Haqverdiyev V. Atalar sözlərinə informatik yanaşma. Azərbaycan qəzeti, 1 mart 2009, s. 10
- [3] İmançer, D. "Sosial psixoloji açıdan stereotip kavramının dil və metin analizində istifadəsi". Selçuk İletişim 3 (2013), s. 128-142;
- [4] İmançer, D. "Stereotipləri anlamak". Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi (2008), s. 301-320;
- [5] “Kitabi-Dədə Qorqud”. Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
- [6] Qarayev S. Folklor vasitəsi ilə qrup və yaxud milli psixologiyanın öyrənilməsi. “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018/2, s. 72-79,
- [7] Quliyev Q. Dəliddən doğru xəbər. Bakı: Mütərcim, 1999, 160 s.
- [8] Limon, S, Oral Kara, N, Antalya, Ö. Yönetim literatüründe stereotip (kalipyargi) kavramı: ulusal ve uluslararası alandaki yönetim araştırmaları üzerine bir inceleme. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, (2019). 10 (23) , s. 195-211.
- [9] Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
- [10] “Taqqılbağ” və Zəncirbağ” Ordubad qapılarının bəzəyidir. “El həyatı” qəzetinin 26 may 2019-cu il sayı. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/15791-taqqilbab-ve-zencirbab-ordubad-qapilarinin-bezeyidir>
- [11] Vəliyev F. Xalq yaşayış məskənləri // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s., s. 15-39.
- [12] Yaqubqızı M. Atalar sözləri (Tərt. ed: Yaqubqızı M.). Bakı: 2013, 476 s.

**THE FOLKLORIC APPEARANCE OF SENSITIVITY TO
PERSONAL INFORMATION IN THE CONTEXT OF
NATIONAL MENTALITY AND STEREOTYPES**

Hikmat Guliyev

ANAS Institute of Folklore, Baku, Azerbaijan

quliyevh@mail.ru

Abstract— The security of the personal information is one of the most urgent problems of modern times. Ensuring the security of the personal information in the present conditions, where the internet has become the main means of communication, is the problem connected not only with the technological, but also with the international law and national mentality. In the article the concept of the personal information is studied in the context of folklore, the folkloric manifestations formed and experienced by the influence of the national mentality and stereotypes are analyzed. Along with the traditional folklore examples, the facts noted from the virtual social networks are also involved in the investigation. As a result of the research, it is mentioned that sensitivity to the personal information caused by the national mentality and stereotypes in the socio-cultural environment of Azerbaijan has become more subject of irony in the virtual environment where the social control and pressure are reduced. And it causes the formation of the peculiar folklore manifestations in the virtual environment.

Key words— *the national mentality, stereotypes, the personal information, the information security, Internet folklore, the traditional folklore*